

Е. М. Балашов

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ЕМПАТІЇ СТУДЕНТІВ ЯК ЗАСОБУ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано теоретичні аспекти та підходи до вивчення проблеми соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації. Виокремлено структуру емпатії, а також визначено та охарактеризовано рівні емпатійних тенденцій студентів як засобу самореалізації.

Ключові слова: емпатія, соціальна емпатія, самореалізація студентів, емпатійні тенденції, рівні емпатійності.

В статье проанализировано теоретические аспекты и подходы к изучению проблемы социальной эмпатии студентов как средства самореализации. Выделена структура эмпатии, а также определено уровни эмпатийных тенденций студентов как средства самореализации.

Ключевые слова: эмпатия, социальная эмпатия, самореализация студентов, эмпатийные тенденции, уровни эмпатийности.

Theoretical aspects and approaches to researching the issue of social empathy as a mean of self-realization have been analyzed in the article. The structure of empathy has been determined and the levels of empathic trends of the students as a mean of self-realization have been identified in the article.

Key words: empathy, social empathy, self-realization of students, empathic trends, levels of empathy.

Феномен емпатії тісно пов'язаний з емоційно-вольовими характеристиками особистості. Емпатія вивчається у світлі різних напрямів – когнітивний (інтелектуальний процес пізнання іншої людини через пізнання її особистісних якостей), емоційний (емоційний стан здатності співпереживання іншій особі), і навіть діяльнісний (активна взаємодія та сприяння іншим особам). Важливим є вивчення цього поняття у контексті моральності та духовності студентської молоді протягом здійснення нею різноманітної діяльності.

Існує низка досліджень особливостей індивідуально-психологічних характеристик студентів, психологічних детермінант їхньої соціальної активності тощо. Соціальна емпатія є одним із найважливіших особистісних чинників багатьох видів соціальної активності студентів і розглядається у вимірі альтруїстичної та соціально-активної, просоціальної поведінки.

Сьогодні у зарубіжній та вітчизняній психології існує достатня кількість досліджень щодо проблем емпатії, історії її розвитку. У дослідженнях пропонуються численні моделі, стадії, етапи та рівні емпатійного процесу, а багатозначність термінів «емпатія» та «соціальна емпатія» примушує дослідників використовувати більш однозначні, за їхньою думкою, поняття, такі, як ідентифікація, «співпереживання», «конгруентність» тощо.

У більшості сучасних досліджень за поняттям «соціальна емпатія» стоїть дуже різний зміст, іноді навіть протилежний його первинному сенсу. Прагнення до більшої конкретизації, визначеності поняття, проведення сутнісних відмінностей (особливо, коли це стосується специфічних умов життєдіяльності суб'єкта емпатійного переживання) змушує дослідити основні підходи щодо означеної психологічної дефініції.

Зважаючи на складний стан політичної, економічної, соціальної сфери, низький рівень моральності нашого суспільства тощо, багато вчених, практиків в Україні звернули свою професійну увагу на соціальну емпатію як важливий засіб самореалізації студентської молоді.

Мета статті полягає у теоретичному та практичному дослідженні психологічних особливостей соціальної емпатії студентської молоді як засобу самореалізації.

Результати дослідження. Найвні наукові доробки вітчизняних та зарубіжних вчених дають змогу ознайомитися з деякими теоретичними аспектами та практичним досвідом вивчення проблеми соціальної емпатії. При цьому велике значення має вже накопичений досвід у психології, педагогіці, соціальній педагогіці, соціальній роботі, завдяки науковим працям Т. Гаврілової, Є. Ільїна, Т. Меррі, О. Орлова, К. Роджерса, Л. Стрелкової, М. Хазанової, І. Юсупова та ін. [3; 4; 7; 8; 10; 12; 13; 16; 17].

Теоретичний аналіз психологічної літератури показує, що у дослідженнях проблеми емпатії виділяються два основних напрями:

когнітивний та емотивний. У першому випадку вона розглядається як спосіб розуміння іншої людини, як «розумова комунікація» або інтелектуальна реконструкція внутрішнього світу іншої людини, тобто як суто інтелектуальний процес (Р. Карамуратова). Емпатія визначається як осмислення внутрішнього життя іншої людини, як вид чуттєвого пізнання. У межах цього напрямку існує тенденція, яка розглядає емпатію як інтуїтивне пізнання емоційного стану іншої особистості (А. Ковальов, Т. Шибутані).

Представники іншого напрямку трактують емпатію як емоційний стан, який виникає у суб'єкта при вигляді переживань іншої людини (Т. Пашукова). Емпатія у цьому випадку розглядається як афективне явище, суть якого полягає у проникненні в афективні орієнтації іншої людини, у співчутті переживанням цієї людини, у здатності прилучитися до її емоційного життя, розділити її емоційний стан (Т. Гаврилова, О. Кайріс, А. Рудська, Л. Стрелкова, О. Феніна). Окремі психологи, які вивчають емпатію, виділяють не тільки когнітивний та емоційний, але й поведінковий компонент емпатійної взаємодії (Л. Джрнзаян, В. Киричок, Н. Сарджвеладзе, Є. Шовкомуд). Особливий інтерес викликають праці, у яких емпатичні переживання розглядаються як мотив альтруїстичної поведінки, як складова поведінки, спрямована на надання допомоги (Дж. Аронфрід, К. Бетсон, Дж. Кок, К. Мак-Девіс, М. Обозов, П. Симонов) [1; 2; 3; 4; 9; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

У психологічній літературі, що присвячена дослідженню емпатії, часто йдеться про те, що необхідною умовою для її виникнення є не лише гуманне відношення в цілому, а і наявність симпатії до об'єкта співпереживання. Досліджуючи феномен атракції, Л. Гозман зазначав, що допомога або співчуття викликає симпатію не лише у тієї людини, на яку вони спрямовані, але й мають зворотну реакцію – виникнення симпатії до цієї людини, причому величина такої зворотної атракції значно перевищує попередню. У педагогічних роботах В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, зокрема, наголошується, що симпатія до іншої людини обов'язково виникає при наданні їй допомоги, підтримки, співчуття.

Під впливом відчуття емпатії розвиваються комунікативні уміння й навички особистості. Вони допомагають людині в майбутньому і в професійному зростанні. Л. Скрипка, Т. Федотюк,

С. Максимець, О. Юдіна відзначають позитивний вплив зростання рівня емпатії на соціальну і професійну адаптацію лікарів, педагогів, шкільних психологів, на удосконалення їх комунікативних умінь, здатності розуміти емоційний стан іншої людини через невербальні прояви.

Аналіз вищевказаних досліджень робить очевидним висновок, що диференціація емпатії як процесу відбувається із врахуванням того, який із трьох компонентів у ній переважає: когнітивний, емоційний чи поведінковий. Перевага когнітивного компоненту у відображенні стану іншої людини характерна для адекватного розуміння іншої особистості. Домінування емоційного компоненту в емпатії свідчить про емоційний відгук однієї особистості на переживання іншої. У діяльній емпатії суб'єкт не тільки розуміє емоційний стан іншої особи, але й надає їй активну підтримку. Отож, емпатія є одним із регуляторів взаєностосунків між людьми. Емпатійні стани співчуття, співпереживання, які багаторазово повторюються, стають властивістю особистості.

Емпатія розглядається нами як властивість, що проявляється у розумінні внутрішнього світу іншої людини, емоційному залученні у її життя. Емпатійні переживання (співчуття, співпереживання, жалість) реалізуються у формах допоміжної поведінки. У цьому випадку емпатія має особливу соціально-практичну значущість для морального удосконалення особистості, оптимізації стосунків, які складаються у діяльності та спілкуванні, і особливо у педагогічній діяльності та педагогічному спілкуванні. Аналіз наукової літератури з проблеми емпатії дозволяє дійти висновку, що діяльна педагогічна емпатія – це професійно важлива якість педагога, яка забезпечує успішність міжособистісної взаємодії, проявляючись і формуючись у ситуаціях діалогічного спілкування, у спільній творчій діяльності педагога та вихованців. Однією із функцій емпатії педагога є надання такої допомоги школяреві у розв'язанні його проблеми, що сприятиме розвитку його особистості.

Емпатія – це глибоке і безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, його прихованих емоцій і смислових відтінків, емоційне співзвуччя з його переживаннями, використання всієї глибини розуміння цієї людини не у своїх, а в його інтересах.

Сам термін прийшов у наукову психологію на початку ХХ ст. з філософії. Т. Ліппе у своїй концепції естетичного виховання

описував процес розуміння витворів мистецтва, об'єктів природи, а пізніше й людини [15].

У концепціях емоційної емпатії (Т. Гаврілова [3; 4], Л. Стрелкова [12], А. Гольдштейн та ін. [15]) йдеться про різні види емпатії, які іноді інтерпретуються як рівні емпатії, а саме: 1) емоційна реакція у відповідь за типом зараження, примітивна емоційна ідентифікація; 2) співпереживання і співчуття як складніші форми співучасті в емоціях іншого.

Дж. Мід визначав емпатію як здатність до прийняття ролі іншої людини. Поступово акцент зміщується з емоційної реакції на розуміння іншого певним чином: через «уявне перевтілення», «інтродекцію», «ухвалення точки зору іншого». Процес, що розуміється таким чином, вже не є чисто емоційним: до афектного елемента тут додається когнітивний [15].

На наш погляд, найбільший внесок у розвиток теорії емпатії зробив К. Роджерс. Зокрема, це стосується виділення трьох суттєвих особливостей емпатійного процесу. Йдеться, по-перше, про збереження в емпатійному процесі власної позиції того, хто емпатує (назвемо його умовно суб'єктом емпатії), збереження психологічної дистанції між ним і тим, кого емпатують (назвемо його умовно об'єктом емпатії), або, іншими словами, відсутність в емпатії ототожнення між переживаннями суб'єкта та об'єкта емпатії (що власне і відрізняє цей процес від фенотипічно схожого процесу ідентифікації); по-друге, наявність в емпатії співпереживання (яким би за своїм знаком не було переживання об'єкта емпатії), а не просто емоційно-позитивного відношення (симпатії) суб'єкта емпатії до об'єкта; по-третє, динамічний (процес, дія), а не статичний (стан, здатність) характер феномена емпатії. такі суттєві ознаки емпатії підкреслюються багатьма авторами [17].

К. Роджерс, С. Труакс та ін. визначають в емпатії як провідний комунікативний компонент та інтерпретують його як здатність передавати партнерові розуміння його переживань або його внутрішньої ситуації. С. Деніш, Н. Каган говорять про здатність відстежувати й описувати внутрішній світ іншого в зрозумілих для нього словах. Т. Киф у свою модель емпатійного процесу включає етап точної передачі іншому відчуттів, які виникли з його приводу, у вербальній та невербальній формах [15].

Таке розширене й поглиблене розуміння емпатії означає, що за відсутності комунікативного компонента не можна говорити про емпатію. Акт емпатії може відбутися тільки тоді, коли співрозмовник відчуває, що його розуміють, бачать, чують. Це розкриває широкі можливості для розвитку емпатії через навчання спеціальним способам розуміння і виразу свого розуміння іншої людини.

На наш погляд, вказані вище ознаки достатньо чітко обмежують «зону невизначеності», що існує стосовно змісту поняття емпатії, і значно забезпечують однозначність в її розумінні, оскільки задають розрізнення від фенотипно схожих когнітивно-емоційних процесів.

О. Орлов та М. Хазанова вважають недоцільним розглядати «акт емпатії» як міжособистісну транзакцію, тобто включати реакцію об'єкта емпатії в сам акт емпатії. Автори визначають емпатію як процес безоцінного співпереживання однієї людини реальним і актуальним переживанням іншої при дотриманні тим, хто емпатує, умови «неначебто» і при його невтручанні в процес усвідомлення своїх переживань того, кого емпатують [8].

Особливого значення для теорії та практики дослідження означеного феномена набуває виділення основних чинників, що впливають на емпатійність особистості, а саме: ступеня близькості з об'єктом, частоти спілкування з ним, інтенсивності стимулу, який викликає емпатію, попереднього досвіду, типологічної групи, емоційної збудливості, виділення провідних каналів емпатії тощо [6].

Для теоретико-методологічного підходу в нашому дослідженні особливого значення набуває виділення саме основних каналів здійснення емпатійного акту, оскільки ми розглядаємо емпатію як стійку комплексну особистісну властивість, яка виконує регулюючі, комунікативні та життєзабезпечуючі функції. Стійкість емпатії пов'язана, на наш погляд, з тим, що можливості її розвитку в суб'єкта обмежені. За Є. Ільїним, розвивати емпатійність доцільно лише у тому випадку, коли її вихідний рівень не нижче середнього [7].

У структурі емпатії ми виділяємо декілька каналів, а саме:

1) раціональний канал, який характеризує спрямованість уваги, сприйняття та мислення суб'єкта, що виражає емпатію,

на сутність іншої людини – на її стани, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, який сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера. У раціональному компоненті емпатії відсутня логіка або мотивація інтересу до іншого, партнер привертає увагу власною буттєвістю;

2) емоційний канал емпатії, який фіксує здібність суб'єкта емпатії емоційно резонувати з навколишніми – співпереживати, брати співучасть тощо. Емоційна чуйність у цьому випадку стає засобом «входження» в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, спрогнозувати поведінку та ефективно вплинути можливо лише у тому випадку, якщо у суб'єкта емпатії розвинений означений канал;

3) інтуїтивний канал емпатії свідчить про здібність суб'єкта бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись лише на досвід, який є у підсвідомості. На рівні інтуїції завершуються та узагальнюються різні відомості про партнерів.

Психологами виділено три рівні емпатії: 1) найнижчий, це сліпотата до відчуттів і думок інших. Таких людей більше цікавить власна думка. Однак якщо їм здається, що вони добре знають і розуміють інших, їх висновки часто є помилковими. Однак усвідомити свою помилку їм заважає низький рівень емпатії і власні помилки можуть тривати все життя; 2) епізодична сліпотата до відчуттів і думок інших, трапляється найчастіше. Властивий будь-яким типам особи, хоча і в різних проявах; 3) найвищий. Це постійне, глибоке і точне розуміння іншої людини, уявне відтворення його переживань, відчуття їх як власних, глибокий такт, що полегшує усвідомлення людиною своїх проблем і ухвалення правильних рішень без жодного нав'язування своєї думки або своїх інтересів. Для цього треба уміти відректися від свого «Я», будувати відношення за принципами взаємної довіри й альтруїзму.

Залежно від темпераменту й особистих психологічних якостей всі люди проявляють різну схильність до емпатії. Найбільш глибоке відчуття емпатії переживають інтравертовані особистості, схильні до меланхолії.

Ми вважаємо, що соціальна емпатійність є важливим засобом самореалізації студентської молоді. Самореалізація особистості є багатоаспектним поняттям, яке у психологічних теоріях

розглядається як процес, потреба, форма, мета і результат. Під самореалізацією студентської молоді ми розуміємо активну взаємодію з навколишнім соціокультурним середовищем, у результаті якої у студентів формується міжкультурна комунікативна компетентність, зростає громадська активність, актуалізується професійне самовизначення, розвиваються потенційні можливості у когнітивній, ціннісно-операційній, емоційно-вольовій та комунікативно-поведінковій сферах. Соціальна емпатія є однією із важливих складових когнітивної, емоційної та поведінкової сфер самореалізації студентської молоді. Вона значною мірою сприяє інтеграції студентів у соціокультурне середовище, тому дослідити соціальної емпатії студентів, на нашу думку, є важливим і актуальним.

З метою дослідження психологічних особливостей соціальної емпатії студентів Національного університету «Острозька академія» нами було використано методику «Діагностика соціальної емпатії» Н. Фетіскіна, В. Козлова та Г. Мануйлова. Ми намагалися визначити індекс емпатійності респондентів як важливої складової їхньої самореалізації. Було опитано 60 студентів університету. Результати проведеного опитування у вигляді кількісних показників рівнів емпатійних тенденцій у розрізі статей подані на рисунку 1.

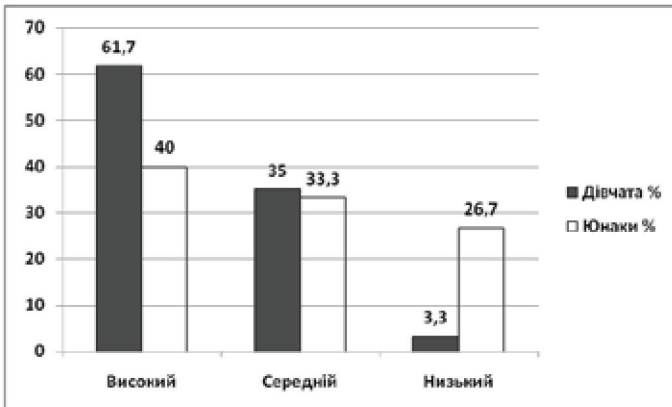


Рисунок 1. Показники рівнів емпатійних тенденцій студентів у розрізі статі

Як показує змістовий аналіз показників емпатійних тенденцій студентів у розрізі статі, показники високого та середнього рівнів емпатії у дівчат перевершують такі ж показники юнаків на 21,7% та 1,7% відповідно, а показник низького рівня на 23,4% нижчий, ніж у юнаків. Такий феномен пояснюється тим, що на ступінь емпатії у юнаків впливає низка чинників: вони менш схильні до емпатії, їм потрібно більше часу для її розвитку. Рівень розвитку відчуття емпатії у дівчат вище, ніж у юнаків.

Опитування дозволило нам виявити зв'язок між емпатією та самосприйняттям, а також емпатією та сприйняттям інших. Таким чином, у дівчат сприйняття інших пов'язано з емпатією до батьків. Отже, розуміючи і приймаючи близьких людей – батьків, співчуваючи їм, дівчата навчаються розуміти і приймати інших. У юнаків показник прийняття себе пов'язаний із загальним рівнем розвитку емпатії. Приймаючи себе, свої позитивні й негативні сторони, юнак зможе приймати інших.

Дослідження також показало, що у дівчат переважають емоційний та інтуїтивний канали емпатійності, у той час як у юнаків переважає раціональний канал. Це означає, що дівчата легше інтуїтивно передбачають поведінку співрозмовника, краще його розуміють та емоційно співпереживають, тоді як хлопців характеризує відсутність логічного та мотиваційного зацікавлення до проблем, поведінки та стану інших.

Сила емпатії також залежить від ступеня знайомства з людиною – об'єктом відчуття емпатії. Соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується до періоду зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації повністю завершений: у деяких аспектах він продовжується все життя.

Під час соціалізації студент засвоює всі риси свідомості і поведінки, що культивуються в навколишньому соціокультурному середовищі. Але інколи деякі з них можуть бути незрозумілими і здаватися непотрібними. Усвідомити їх важливість, вони можуть відчувши їх вплив і роль для інших людей. Досвідчений педагог-психолог у певній формі допомагає такому юнакові чи підліткови поставити себе на місце дорослого або однолітка й відчути дискомфорт від його порушень правил поведінки.

Отже, розвиток уявлень про емпатію у психологічній науці є неоднозначним та дискусивним, йде від розуміння її як реагування відчуттями на відчуття до афектно-когнітивного процесу розуміння внутрішнього світу іншого в цілому. Сучасний підхід до емпатії як складної інтегральної властивості особистості студентів основний акцент робить на оновленні цієї дефініції або диференціації її складових компонентів, тобто основних каналів емпатії.

Як відомо, молоде покоління характеризується нестійкістю своїх поглядів. Молодь – це та соціальна категорія, яка перебуває на етапі формування свого світогляду, тому надзвичайно важливо диференційовано підходити до дослідження соціальної емпатії, яка сприяє самореалізації студентів у навколишньому соціокультурному середовищі. Необхідно систематично активізувати рефлексію студентів таких якостей, як громадська активність, відповідальність, самостійність, віра у власні сили, спроможність свідомо вирішувати власні проблеми і бути творцем власного життя, тобто самореалізуватися. Цього можна досягти шляхом систематичного впливу на мислительну діяльність студентів основними суб'єктами соціокультурного середовища, яка спонукатиме студентів свідомо розв'язувати завдання та розвивати самопізнання, самооцінку, самоосвіту та самовиховання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті теоретично охарактеризовано і практично визначено показники соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації у статевому розрізі, проаналізовано її рівні та канали. Відзначено важливий вплив навколишнього соціокультурного середовища на формування емпатійності студентів.

Визначено, що емпатія – це глибоке та безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, його прихованих емоцій і смислових відтінків, емоційне співзвуччя з його переживаннями, використання всієї глибини розуміння цієї людини не у своїх, а в його інтересах.

Дані нашого дослідження емпатійних тенденцій як засобу самореалізації студентів свідчать про глибокі зв'язки між емпатійністю і етичною поведінкою, а також екстернальністю-інтернальністю. Етичні норми починають виявлятися у вчинках і думках. Високоемпатійні студенти свої невдачі в міжособистісній взаємодії схильні пояснювати внутрішніми причинами, тоді як

студенти з низькими показниками емпатії дають їм екстернальну оцінку.

Емпатія як психічне особистісне утворення, досягнувши своєї вираженості у юнацький період, є надалі стимулятором просоціальної поведінки й альтруїзму. Тому саме в ранньому юнацькому віці потрібно приділяти цьому питанню значну увагу.

Теоретичне дослідження питання соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації в Україні та її психологічної структури дозволяє нам стверджувати, що воно повинно ґрунтуватися на ґрунтовній теоретичній базі. Створення такої бази може бути забезпечене науковими дослідженнями, які б виявили пріоритетні напрями, особливості формування соціальної емпатії в соціально-політичних, економічних, культурних умовах нашої держави. Саме науковий підхід до вивчення можливостей розвитку соціальної емпатії може створити той високий морально-професійний рівень студентів та сприяти їхній самореалізації у різних сферах.

Проведені дослідження не дають вичерпного аналізу аспектів проблеми соціальної емпатії студентів як важливого засобу самореалізації. Передбачається продовження науково-дослідної роботи та аналізу психологічних компонентів і сфер емпатійності студентської молоді за допомогою її подальшого морально-патріотичного виховання протягом навчального процесу, а також теоретичну розробку і практичну апробацію відповідних програм та моделей розвитку компонентів соціальної емпатії студентської молоді.

Література:

1. Андреева Г. М. Психология социального познания [Текст] / Г. М. Андреева. – М., 2000. – 288 с.
2. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці [Текст] / М. Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота, 1998. – № 6–7. – С. 80–83.
3. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы [Текст] / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии, 1975. – № 2. – С. 147–158.
4. Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста [Текст] / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии, 1974. – № 2. – С. 107–114.

5. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии [Текст] / Ю. Б. Гиппенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. Н. Козлова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 61–68.
6. Зеньковский В. В. Психология детства. [Текст] / В. Зеньковский. – М.: Академия, 1996. – 348 с.
7. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.
8. Орлов А. Б. Феномены эмпатии и конгруэнтности [Текст] / А. Б. Орлов, М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 68–73.
9. Основи практичної психології [Текст] / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
10. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых [Текст] / М. В. Осорина. – СПб. : Питер, 1999. – 288 с.
11. Педагогічні технології у неперевній професійній освіті: Монографія / С. О. Сисоева, А. М. Алексюк, П. В. Воловик, О. Г. Кульчицька, Л. Є. Сігаєва, Я. Д. Цехмістер та ін. ; за ред. С. О. Сисоевої. – К. : ВІПОЛ, 2001. – 502 с.
12. Стрелкова Л. П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников [Текст] / Л. П. Стрелкова. – М. : Педагогика, 1987. – 342 с.
13. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты) : дис. д-ра. психол. наук / И. М. Юсупов, С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1995. – 252 с.
14. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. – К. : Либідь, 1996. – 262 с.
15. Goldstein A., Michaels G. Empathy Development Training, Consequences / A. Goldstein, G. Michaels. – New Jersey-London, 1985. – 287 p.
16. Merry T. Guide to the Person-Centered Approach / T. Merry. – Loughton: Gale Centre Publications, 1990.
17. Rogers C. A Way of Being / C. Rogers – Boston: Houghton Mifflin, 1980.